

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJA RELIGIJE
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

PREDLOG POLITIKE

**učesća crkava i verskih zajednica u unapređenju
međuetničkih odnosa u Srbiji**

Beograd, 2010.

Izdavač
Beogradska otvorena škola

Masarikova 5/16, Beograd

tel.: (011) 30 65 800

faks: (011) 36 13 112

imejl: bos@bos.rs

veb sajt: www.bos.rs

Za izdavača:

Vesna Đukić

Priredivač:

Milan Sitarski

Dizajn i priprema za štampu:

Damir Matić

Štampa:

Dosije

Tiraž

300

Organizacije građanskog društva Beogradska otvorena škola i Hrišćanski kulturni centar izvele su, uz podršku Delegacije Evropske komisije u Srbiji, projekat „Osnaživanje ljudskih i verskih prava za demokratsku Srbiju“ u periodu od decembra 2008. do februara 2010. Ovaj predlog za praktičnu politiku je jedan od rezultata tog projekta.

Rezime: Izazovi etnifikacije verskih učenja uglavnom protivreče njihovoj univerzalnosti. Religiju i etnicitet vezuju kategorije suštinske za živote pojedinaca: verovanja, vrednosti, identitet, pripadnost zajednici, običaji, pravila. Kulturni i društveni kontekst snažno utiču na formiranje identiteta. Kolektivni identiteti se često prožimaju u jednoj osobi, a neki od njih usled društvenih okolnosti mogu nadjačati ostale. Strogo normirani religijski identitet, dominantan u periodu pre sekularizacije, presudno određuje celokupnu egzistenciju čoveka i ne podleže kompromisima, što ga suštinski razlikuje od ostalih, mada ih je nekad teško razgraničiti. Drugi identiteti danas često nadjačavaju religijski, a u nedemokratskim režimima nekada i zamenjuju.

Religija i etnicitet se uzajamno obogaćuju *inkulturacijom*, jer kultura može posredovati među njima i izražavati ih bez pretapanja, a religija produktivno preobražava i održava kulturu. Svi oblici etničke pripadnosti se danas često poistovećuju sa nacionalnom, čija politička konotacija nosi rizik instrumentalizacije i sukoba, što se može prevazići jačanjem kulturnih nad političkim komponentama nacije, kao na primer u EU. Problemi stvoreni vezivanjem crkava i verskih zajednica sa političkim strukturama mogu se izbeći jašnom prednošću univerzalnih religijskih nad partikularnim etničkim vrednostima. Epoha pluralizma, racionalizacije i tehnološkog razvoja nosi rizike relativizma, ali i velike mogućnosti za dijalog. Interakcija crkava i verskih zajednica sa ostalim akterima pogoduje društvenom skladu, ali i rizicima sekularizacije religijske svesti i prakse i slabljenja autentične religioznosti.

Na Balkanu, nazivanom i „evropskim Bliskim Istokom“, graničnom području velikih religija, česte su verska i etnička netrpeljivost, strah od drugog, odsustvo dijaloga i uzajamnog poznavanja, neodgovarajući postupci domaćih i stranih elita, nerazvijenost društva, otpor inovacijama, ceremonijalno - folklorna religioznost, loš položaj manjina i konfliktni, manipulativni potencijal prožimanja vere i nacije u postkomunističkom „ideološkom vakuumu“. U Srbiji, kao izrazito pluralističkoj zemlji, položaj manjina treba poboljšati primenom primera iz sveta prilagođenih ovdašnjim specifičnostima, u skladu sa univerzalnim demokratskim načelima. Primeri očuvanja dobrih međuverških i međuetničkih odnosa čak i tokom ratova u zemlji i okruženju, postoje u mnogim delovima Srbije, a stanje se poslednjih godina poboljšava zahvaljujući mnogim akterima.

Radi daljeg poboljšanja nužan je institucionalizovan, kontinuiran, otvoren, pošten, javan i konstruktivan *dijalog* kompetentnih predstavnika crkava i verskih zajednica, etničkih zajednica i ostalih relevantnih aktera i donosilaca odluka na svim nivoima o bitnim, konkretnim pitanjima, uz obezbeđivanje *odgovarajućih uslova* i *institucionalnog okvira*.

Treba promovisati Balkan i Srbiju kao prostor susretanja religija, nacija i kultura radi punog korišćenja potencijala tog položaja, ali i ukazivanja na rizike koje on nosi. Mediji, obrazovni sistem i građansko društvo treba da efikasnije promovišu i osnažuju dobronamer-

nost, solidarnost, razumevanje, toleranciju, suživot, demokratiju, ljudska prava i prevazi-
laženje i sprečavanje nesporazuma, konflikata, diskriminacije i stereotipa.

Potrebni su ravnopravan pristup vlasti crkvama i verskim zajednicama i etničkim zajedni-
cama, adekvatan zakonski okvir, efikasne institucije i uzajamna saradnja. Crkve i verske za-
jednice i etničke zajednice treba da edukuju vernike i javnost o svojim, ali i ostalim auten-
tičnim vrednostima, nasleđu i identitetu, njihovom humanističkom aspektu, kao i o dijalogu
kao putu za sprečavanje njihovih pogrešnih tumačenja.

1. RELIGIJSKI I ETNIČKI IDENTITETI U SAVREMENOM SVETU

1. 1. *Univerzalno i partikularno kroz istoriju – odraz složene ljudske prirode:*

Učenja većine svetskih religija su univerzalnog, a ne partikularnog, etničkog karak-
tera. Tokom gotovo cele ljudske istorije su, uprkos tome, crkve i verske zajednice
bile suočene sa izazovima etnifikacije svojih učenja. Razmatranje odnosa religio-
znosti i etniciteta zahteva poznavanje dostignuća više naučnih disciplina koje se
bave proučavanjem čoveka, društva i religije - filozofije, istorije, antropologije, so-
ciologije, etnologije i religijske teologije, jer je sama problematika veoma komplek-
sna i mora se sagledati iz različitih uglova. Složenost teme proizlazi iz složenosti pri-
rode samog ljudskog bića.

Jedna od bitnih definicija ljudskog bića - *homo religiosus* - zajednički je element
pomenutih nauka, pre svega filozofije, tj. onih pravaca mišljenja unutar njih koji
ne isključuju a priori sve osim čiste materije. Religijskoj dimenziji čoveka neki istra-
živači pristupaju isključivo fenomenološki, ali se ona može posmatrati i kao bitna
odrednica ljudskog bića kojom ono izražava svoje predstave o samom sebi, o sve-
tu, o natprirodnom, svoju pripadnost i svoj identitet. Etnička komponenta religije je
vezana za ovaj drugi aspekt religioznosti. Za ovu problematiku je relevantno isku-
stvo i odnos pojedinaca i grupa prema onome što smatraju svetim. Zato treba pro-
učiti sisteme verovanja u kojima konkretne religijske grupe izražavaju svoje shvata-
nje univerzalnih vrednosti zasnovanih na tim verovanjima.

Čovek je, međutim, osim toga što je religiozno biće, istovremeno i *homo socia-
lis* i *homo politicus* (društveno biće, političko biće). On nije monada izolovana od
ostalih ljudskih bića. Biblijskim rečnikom rečeno: „Nije dobro da čovek bude sam“
(Post 2,18). Pripadnost konkretnom narodu, fenomenološki posmatrano, podrazu-
meva prihvatanje odedenih životnih praksi, ali i sistema vrednosti. Tu se uglavnom
ne radi o univerzalnim vrednostima kako se one doživljavaju u većini svetskih re-
ligija, ali su to ipak vrednosti koje odražavaju i štite interese konkretnih društava i
pojediniaca u njima.

Religije, naročito univerzalističke, npr. hrišćanstvo i islam, poseduju izrazito in-
kluzivne potencijale. Unutar svog projekta spasenja one uključuju sve ljude, bez

obzira na rasu, naciju, ekonomsko poreklo, fizičko stanje itd. S druge strane, etničko u sebi ima određenu vrstu ekskluzivizma kada je u pitanju ono što nije sopstveno. Problem nastaje kada se prostor religijskog etnifikuje oslanjanjem na strukture moći. Taj proces je započeo još u ranom Srednjem veku, uspostavljanjem bliskih veza nekih doktrinarno univerzalističkih crkava i verskih zajednica sa strukturama moći, pre svega političke. Tim putem dolazi do poistovećivanja religijskog i etničkog. Ta dva elementa mogu koegzistirati i bez takvog odstupanja od suštine religijskog univerzalizma, ali jedino ako religijsko ima dominantni položaj u odnosu na etničko. Izazov etnifikacije religijskog je zamka partikularizma, pa je nekada nužno čak i u određenoj meri dekomponovati neke aspekte preterano izražene etničke pripadnosti, kako bi suština religijske mogla da bude očuvana.

1. 2. Složenost fenomena individualnog i kolektivnog identiteta: Vera i identitet su izrazito složeni konstrukti koji spadaju u bitne determinante ljudskog života. Svim oblicima identiteta je zajedničko da se uvek konstituišu u nekom kontekstu, a kulturni milje je fundamentalni kontekst za konstituisanje identiteta. Kulturni kodovi, vrednosni sistem, religija, ideologija, svetonazori, kognitivni sistem, sve ono što postoji u kulturnom kontekstu primarno određuje identitet čoveka. Kulturni identitet je obrazac zajedničkog načina života, mišljenja i iskustva na kome se temelje oblici i sadržaji saznanja, kao i vrednosni i referentni okvir koji ukazuje pojedincima šta je poželjno a šta ne sa stanovišta date kulture. Stoga je svaki identitet u velikoj meri uslovljen socijalnim kategorijama, jer je upravo socijalni okvir taj koji određuje individualnu orijentaciju čoveka. Identitet, međutim, nije u potpunosti zadat čoveku, već se zadobija tokom života i jednim delom počiva i na slobodnom izboru.

Individualni aspekti identiteta se uspostavljaju po principu razlike u odnosu na drugog i odgovaraju na pitanje „Ko sam ja?“, dok se kolektivni, grupni aspekti identiteta uspostavljaju po kriterijumu sličnosti sa drugima i predstavljaju jedan od odgovora na takođe davnašnje ljudsko pitanje – „Gde pripadam?“. Individualni identitet je jedinstven i neponovljiv, dok su kolektivni identiteti veoma raznovrsni i pokrivaju čitavu mrežu rodnih, profesionalnih, klasnih, socijalnih, kulturnih, religijskih, nacionalnih i drugih određenja, koja se sva u jednoj ličnosti mogu prožimati i dopunjavati.

U zavisnosti od društveno – istorijskih prilika, mogu se stavljati snažniji akcenti na pojedine vrste kolektivnog identiteta. Kraj 20. veka je na Balkanu bio period u kome je nacionalni identitet potisnuo gotovo sve aspekte društvenog života.

1. 3. Specifičnosti verskog identiteta: Religija je obeležje čovečanstva tokom celokupne njegove istorije. Ona je, između ostalog, neka vrsta odgovora na čovekovu potrebu da uz svest o sopstvenoj ograničenosti pronađe konačan odgovor na pitanje smisla ljudskog postojanja. Religija, pored toga, predstavlja i određenu sliku sveta koja u velikoj meri određuje šta čovek smatra glavnim zadatkom svog života, na koji način treba da ga realizuje, kao i koju cenu mora platiti za neuspeh, odnosno koju nagradu zadobija u slučaju uspeha te realizacije.

U objektivne vidove religije spadaju sveti spisi, predanja, rituali, simboli, učenja, navike i prakse. Njih je mnogo lakše analizirati i empirijski upoređivati nego subjektivne vidove religije, koje je vrlo teško definisati i precizno pratiti, a kojima pripadaju osećanja, iskustva, stavovi, motivacija, mišljenje, vera itd. Visok stepen neuniformnosti sadržaja religijskog života, koji spada u najsloženije i najbogatije fenomene u istoriji čovečanstva, dodatno otežava utvrđivanje prirode verskog identiteta.

Autentična religioznost uključuje celovitu egzistenciju čoveka, sa skoro svim dimenzijama ljudskog postojanja - duhovnim, duševnim i telesnim aspektom života. Ukoliko čovek želi da bude autentično religiozan, mora biti zahvaćen religioznošću u totalitetu. Religioznost, dakle, ne podrazumeva samo vršenje određenih rituala, nego usmeravanje celine života u moralno – etičkom, saznajnom i u običajnom smislu ka ostvarenju korpusa sadržaja vere. Vera je kvalitativan oblik postojanja religioznosti, a za vernika je religija oblik integralnog života. U veri se život čoveka konstituše polazeći od Božanskog, koje se razumeva kao nadljudsko, te je kao takvo primarno i fundirajuće. Taj temeljni postulat čovek praktikuje i u kontekstu individualnog života i pri uspostavljanju relacija u kolektivnim aspektima života. Oko verskog identiteta nema kompromisa, jer je on definisan normativnim okvirom verskih spisa. U praksi, doduše, često ima otklona od tog imperativa.

1. 4. Izazovi etnifikacije, relativizma i dijaloga u tradicionalnim i modernim (pluralističkim) društvima: Etnifikacija podrazumeva nastanak i jačanje onih faktora koji određenu društvenu grupu povezuju u jedan etničko - identitetski zasnovan sistem. Dodatne teškoće u razumevanju ove inače složene problematike unosi često izjednačavanje pojmova etničko i nacionalno, iako je nacija samo jedan od oblika organizovanja društva zasnovanih na etnicitetu. Skoro svi ratni sukobi do sredine 17. veka bili su obeleženi religijskim razlozima. Od tog perioda, naročito u Evropi, postepeno preovladavaju svetovni - nacionalni, ideološki i državni razlozi za oružane sukobe, iako su i religijski još uvek prisutni u nekim slučajevima. Sve do pojave sekularizacije zapadnog društva bilo je teško precizno odvojiti etnički element od religijskog, jer je u oba područja smešten kolektivni identitet, po kome se pojedinac oseća delom određene grupe. Vrlo je teško bilo razdvojiti i etnički i religijski zasnovane sisteme vrednosti, iako su njihovi izvori i načini prenošenja na one koji ih usvajaju različiti. Dok se do saznavanja religijskih vrednosti dolazi deduktivnim putem, usvajanjem objavljenih učenja, do etničkih se stiže obrnuto, indukcijom - polazeći od iskustva.

Današnje pluralističko društvo nosi određene rizike, ali i potencijale na polju izražavanja, očuvanja i razvijanja religijskih i etničkih identiteta i definisanja njihovih odnosa. Rizici se odnose pre svega na impulse relativizma, tj. tendencije da se sve društvene vrednosti potpuno izjednače i time suštinski obezvrede. Pluralizam, međutim, istovremeno otvara mogućnosti za iskreni dijalog, u kome akteri žele da upoznaju i spoznaju drugog kao drugačijeg i različitog od sebe. Takav dijalog je moguć jer pluralizam podrazumeva postojanje različitih izvora iskustava, vrednosti i različitih svetonazora (pogleda na svet), od kojih nijedan nema preimućstvo nad

drugima. Oni koegzistiraju bez jednog zajedničkog teoretsko-praktičnog principa koji bi ih sve precizno strukturisao i njima ovladao, iz kojeg bi svi oni mogli biti lako pojmljivi i razumljivi. Ove nove mogućnosti se za religije u pluralističkom društvu otvaraju praktično prvi put u istoriji ovim intenzitetom.

Religija i danas, u epohi pluralizma, artikuliše ono što čoveku nedostaje, što ga nadilazi. Ona čuva oblike društvenog i ličnog zajedničkog življenja tamo gde su tehnološki napredak i društvena racionalizacija naneli veliku štetu društvenom organizovanju, pre svega porodici. Pojedini društveni teoretičari efekte ovih pojava nazivaju „melanholijom današnjeg čoveka“. Kao što religija danas ne može da ne priznaje prirodni um, svojstven etničkoj komponenti ljudskog organizovanja i identiteta, kao i njegovu autonomiju, tako ni sekularni um ne može da a priori odbaci sadržaj vere kao iracionalan. Po Jirgenu Habermasu „religiozno nemuzikalni“ mislilac može učiti od „religiozno muzikalnog“. Pluralističko društvo treba da doprinosi što boljem suživotu u harmoniji „religiozno muzikalnih i nemuzikalnih“.

1. 5. Kultura kao oblast posredovanja između religije i etniciteta – mogućnosti i rizici: Pojavom sekularizacije, tj. razdvajanjem sakralnog od svetovnog i religijskog od etničko - nacionalnog, postaje moguće govoriti o religiji i veri s jedne strane, i o etnosu, narodu, naciji s druge. Ovo odvajanje ima svojih mana, ali i značajnih prednosti za oba činioca, jer je i jednom i drugom potrebno jasnije definisanje postulata sopstvenih saznavnih i vrednosnih sistema. Takvo pročišćavanje postulata i pojmova omogućava novo uzajamno obogaćivanje religije i etniciteta. Njihovo uzajamno obogaćivanje se uglavnom odvija kroz *inkulturaciju*, proces u kome kultura, najčešće etnički utemeljena, sadržinski ispunjava religiju, dok se obogaćivanje etničkog religijskim ogleda prvenstveno u prihvatanju i poštovanju univerzalnih duhovnih vrednosti, do kojih društvo empirijskom spoznajom ne može samo doći.

Kultura sa svim svojim vrednostima predstavlja polje na kome se mogu na ploidotvoran način susresti i prožimati religija i nacija (kao i drugi oblici etniciteta). Religija u realnom društvu gotovo nikada ne postoji bez odgovarajuće kulture, jer je kultura jedno od najmoćnijih sredstava izražavanja religije. Postoji čak i etimološko srodstvo između pojma „kultura“ i nedvosmisleno religijskog pojma „kult“. Ova posrednička uloga kulture je omogućena činjenicom da je ona uglavnom etnički zasnovana, čega su verovatno najizrazitiji primeri nacionalne kulture. One imaju kapacitet, ne uvek dovoljno iskorišćen, da bez pretapanja sjedinjuju univerzalno i pojedinačno, tj. nacionalno.

Proces inkulturacije uglavnom svesrdno pozdravljaju crkve i verske zajednice čiji su vernici izrazito heterogeni po svojoj etničkoj i kulturnoj pripadnosti. Taj proces svedoči, između ostalog, da fineše svake etničke grupe mogu pomoći uzdizanju duhovnog nivoa čoveka. S druge strane, univerzalna verska učenja svojom biti daju višu vrednost određenoj nacionalnoj kulturi. Kulturu mnoge vere doživljavaju i kao Božiji dar, tj. pored horizontalne prepoznaju i njenu vertikalnu, Božansku

dimenziju, koja prevazilazi samu prirodu. U hrišćanstvo i islam su, na primer, prodirali mnogi kulturni elementi iz ranije paganskih društava. Hrišćanske crkve i islamske verske zajednice su, stvarajući svoju kulturu, preobražavale te kulturne elemente, koji su tako dobijali novo značenje i dimenziju. To svedoči o kapacitetu religije da na produktivan način preobražava, ali i održava kulturu, mada u istoriji postoje i drugačiji primeri.

Problemi u odnosima religije i kulture se mogu javiti u slučaju nesklada religijskih sa kulturnim vrednostima, obrascima i praksama. Takve situacije onemogućavaju da kultura bude medijum prenošenja religijskih vrednosti na etničku zajednicu i obrnuto. U slučaju izrazite ukorenjenosti pojedinih kultura u etnički zasnovane religije, čak i ako se formalno usvoji neka od univerzalnih religija, ona se prilagođava partikularnoj, etnički zasnovanoj kulturi, umesto obrnutog procesa.

Pri razmatranju ovih pitanja treba imati u vidu da su i religija u njenom pojavnom obliku i nacije i ostale etničke grupe fenomeni podložni promenama kroz istoriju. Zato ih treba uvek objektivno posmatrati, iznova otkrivati, kako bi se identifikovalo i istaklo ono što čini samo jezgro i religije i nacije. Samo tako se može pokazati da je religija neuporedivo širi, kompleksniji i univerzalniji fenomen od nacije, etnosa. Tako se može uspostaviti i odgovarajuća hijerarhija vrednosti, kako religijsko ne bi bilo u podređenom položaju u odnosu na nacionalno. Sama kultura bi na taj način mogla da najbolje ispolji svoju dvojaku prirodu koja sjedinjuje univerzalno i partikularno i da odigra prirodnu ulogu mosta između religije i etniciteta.

1. 6. Religija i nacija pod uticajima politike, ideologije i države: Jedna od bitnih specifičnosti moderne epohe je preovladavanje nacije nad ostalim oblicima etničke identifikacije i organizovanja. Nacija se od tih ostalih oblika razlikuje pre svega svojom neizbežnom politizacijom, tj. vezanošću uz nacionalnu državu, ili makar uz pokret za njeno stvaranje i uz nacionalnu ideologiju koja inspiriše taj pokret i/ili utemeljuje državu. Uprkos istorijski manifestovane neizbežnosti političkih i ideoloških komponenti nacije, one za samu naciju nose i određene rizike, pre svega potiskivanje u drugi plan i političko-ideološku instrumentalizaciju same nacionalne kulture, nekada čak i religije. Totalitarni i autoritarni potencijali ideologija, uključujući i nacionalne, koje povremeno dobijaju i karakter svetovnih religija, mnogo su puta u modernoj istoriji doveli do teških međuetničkih sukoba, nekada prepoznatih i kao međureligijski. Uzrok toga je poslednjih vekova prilično česta transformacija verske pripadnosti određenih populacija, od sadržaja uglavnom ispražnjene i faktički sekularizovane, u identitete nastale u modernoj epohi. Ti identiteti nekada snagom svog uticaja prevazilaze i samo religijsko verovanje.

Zastupnici totalitarizma i autoritarizma u društvenom i političkom životu često opravdavaju te tendencije stavom da one logično proizlaze iz učenja, ali i organizacione strukture većine crkava i verskih zajednica. Takva tumačenja zanemaruju činjenicu da neporecivi autoritet Boga u verskim učenjima, kao i verskih poglavara u institucionalnoj strukturi crkava i verskih zajednica, ne protivreče neprikosnoveno

slobodnom izboru pojedinaca u demokratskim društvima hoće li te autoritete prihvatiti. Ta sloboda izbora najčešće ne postoji kada su u pitanju ideologije na kojima se zasnivaju totalitarni i autoritadni politički režimi.

Jačanje kulturnih nad političkim komponentama nacije može biti korak u pravcu omogućavanja njenim pripadnicima da jedni druge doživljavaju kao bliže i srodnije, ali i da prepoznaju veliki kvalitet i potencijal za saradnju i u drugim nacijama i njihovim pripadnicima. Neki društveni i politički procesi poslednjih decenija otvaraju mogućnost za razvoj u ovom pravcu. Mnogi društveni teoretičari smatraju da je nacionalna država danas prevaziđena, da se moderne države više ne definišu nacionalno i da se nacionalna znamenja iscrpljuju u sferi simbolike. Po mnogima su uzroci takvih tendencija u činjenici da nacionalni interesi više ne igraju toliko značajnu ulogu u društveno – političkim zbivanjima kao u ranijim periodima, već usled globalnog trijumfa liberalnog kapitalizma ustupaju mesto pre svega ekonomskim interesima. Kao jedan od najrelevantnijih primera takvih procesa prepoznaje se nastanak i razvoj Evropske unije, kao zajednice u kojoj politički koncept nacije više ne predstavlja presudan faktor. U njoj su koncept nacije kao prvenstveno kulturne i identitetske zajednice i koncept nadnacionalno regulisane politike i ekonomije pomireni.

1. 7. Rizici sekularizovane religije: Svedočenje vere u savremenom društvu se odvija u uslovima intenzivne interakcije crkava i verskih zajednica sa svim strukturama tog društva i česte razmene poruka sa njima o svim relevantnim temama. Taj proces, nužan za razvijanje i održavanje skladnog odnosa crkava i verskih zajednica sa ostalim akterima, nosi po mišljenju mnogih teologa i drugih stručnjaka i određene rizike. Te rizike prepoznaju u snažnom, mada ne uvek namernom i svesno izazvanom, uplivu sekularizma, tj. sekularističkih shvatanja, metoda i svetoznora u religioznu svest. Veliki deo vernika, pa i mnogi sveštenici, verski velikodostojnici i teolozi, u svojim javnim istupima preuzimaju i prenose pojmove i kategorije karakteristične za sekularistički pogled na svet. Taj fenomen najverovatnije nastaje iz potrebe i želje crkava i verskih zajednica da njihov glas u javnosti bude društveno relevantan. Često se, međutim, postavlja pitanje je da li se tim načinom postiže taj cilj, ili se izazivaju određene nedoumice, pre svega među vernicima. Nedoumice se tiču pre svega smanjene ubedljivosti autentične verske poruke, izazvane pre svega pokušajima verskih službenika i velikodostojnika da svoju retoriku prilagođavaju drugim akterima, radi efikasnije komunikacije sa njima. Čak i međureligijski dijalog, kao nesporno pozitivna i poželjna pojava koja doprinosi suživotu i toleranciji, može imati i takve efekte, ukoliko se međusobni kontakti crkava i verskih zajednica odvijaju po modelima komunikacije nereligijskih organizacija i institucija. Usled toga čak i izrazito pozitivne poruke koje crkve i verske zajednice šalju svojim vernicima i ostalom stanovništvu mogu imati slabog efekta usled nedoumica oko primerenosti forme, stila i načina kojim su te poruke poslate.

Gubitak neposrednog religioznog osećanja života i sveta je u savremeno doba često primetan i u širim krugovima vernika. Ukoliko se odnos vere i religije uporedi

sa odnosom teorije i prakse, može se reći da danas veliki broj ljudi veruje, tj. ima teorijski stav da Bog postoji, ali ne oseća potrebu da svoju veru praktikuje, dakle nije praktično religiozan. Uzrok ovakvog pristupa je to što autentična vera, odnosno religioznost kao teorija u praksi, podrazumeva podvig i samoodricanje, a najveći broj savremenih ljudi želi da živi komotno dok im je podvig stran i kao konkretna askeza i kao životni stav.

Neki mislioci smatraju da je sekularizam čedo samog hrišćanstva, koje je oslobodilo ljude naturalističkih i socijalnih iluzija kojima je čovečanstvo robovalo do pojave Hrista. Vremenom se, međutim, iz te činjenice oslobađanja gubila sakralna dimenzija, tako da je po mnogima danas suviše zastupljeno falsifikovano, sekularizovano hrišćanstvo. Sloboda je u današnjem društvu prvenstveno socijalna kategorija, dok je u predsekularnim društvima doživljavana pre svega ontološki.

2. RELIGIJSKI I ETNIČKI IDENTITETI NA BALKANU I U SRBIJI

2. 1. Specifičnosti Balkana kao graničnog/perifernog područja svetskih religija: Balkanski prostori su često bili poprište verske i etničke netrpeljivosti, kao direktnih posledica nedostatka dijaloga, a samim tim i nepoznavanja drugog i različitog. Balkan je istovremeno i mesto susreta različitih religijskih i etničkih zajednica koje vekovima, prkoseći netrpeljivosti, nerazumevanju i neprijateljstvima, opstaju na ovim prostorima.

Sve pojave do sada elaborirane na načelnom i globalnom nivou, na Balkanu pokazuju značajne specifičnosti u odnosu na ostale delove sveta i Evrope.

1. Balkan se može nazvati svojevrsnim „evropskim Bliskim Istokom“, pošto prisustvo velikih monoteističkih religija, judaizma, hrišćanstva i islama na ovom prostoru ima dugo istorijsko trajanje. To trajanje, doduše, nije toliko dugo kao u samom bliskoistočnom regionu, jer je judaizam na Balkan dospelo tek u procesu jevrejske dijaspe, hrišćanstvo na njemu nije poniklo već se proširilo kada i po ostalim evropskim delovima tadašnjeg Rimskog carstva, dok je islam na Balkanu postao relevantna religija tek sredinom 14. veka, dakle više od sedam vekova posle nastanka.

2. Balkan je prostor živog susretanja, ali i tragičnog sukobljavanja ove tri istorijske paradigme. Uprkos izrazito multikonfesionalnog karaktera Evrope kao celine, na Balkanu su se periodi suživota i susretanja tri monoteističke religije, dramatičnije nego u gotovo svim ostalim delovima kontinenta, smenjivali sa periodima njihovog sukobljavanja. Pri tome su i susretanja i sukobi poprimali jači intenzitet nego u većini ostalih zemalja.

3. Jedno od najupečatljivijih obeležja balkanske istorije je iskustvo graničnog pojasa katolicizma, pravoslavlja i islama. To iskustvo je ostavilo kako pozitivne, tako i negativne posledice na balkanska društva. Ono je prouzrokovalo kod mnogih nacija u regionu mesijanski pristup sopstvenoj istorijskoj ulozi, koji ne treba mešati

sa mesijanskim karakterom hrišćanstva i drugih religija. Nacionalni mesijanizam na Balkanu je najčešće posledica težnje elita većine ovdašnjih nacija da se kao avangarda širenja vere na račun prostora inovernih predstave centrima one svetske religije ili crkve kojoj njihova nacija većinski pripada. Česti sukobi, ali i nedostatak odgovarajućeg stepena interakcije čak i u periodima mirnog suživota, doprineli su prilično masovnom širenju straha od drugog i drugačijeg i osećanja sopstvene ugroženosti u balkanskim društvima.

Življenje judaizma, hrišćanstva ili islama na balkanskim prostorima je istorijska datost, koja se postavlja kao izazov i zadatak izgrađivanja zajedničkog suživota. Često se, međutim, u istoriji postavljalo pitanje da li granično područje može pronaći dovoljno snage da se adekvatno suoči sa tim izazovom i zadatkom. Pomenuta često prenaplašena težnja elita iz graničnog područja da zadovolje očekivanja religijskih centara kojima gravitiraju, umanjivala je, između ostalog, njihove kapacitete da realno sagledaju položaj i stanje društava koja predvode. Granični položaj je, takođe, povezan sa manjim mogućnostima za društveni i individualni razvoj, tako da se ljudski potencijali razvijaju i koriste u приметно manjoj meri nego u blizini verskih i drugih civilizacijskih centara. Položaj manjinskih zajednica na određenim teritorijama je u ovom smislu naročito težak, a velikom delu njihovih pripadnika je taj manjinski status jedna od najvažnijih odrednica životnih mogućnosti. Verski i drugi centri moći, sa druge strane, često nemaju dovoljno razumevanja i interesovanja za autentične potrebe i položaj stanovnika graničnih područja, a nekada njihove ljudske i ostale kapacitete instrumentalizuju radi ostvarenja sopstvenih interesa.

Slučajevi primerenog suočavanja sa izazovima života u graničnom području postoje uprkos pobrojanim teškoćama. Poznavanje drugih vera i načina života njihovih pripadnika je izvor obogaćivanja sopstvenog života, a umesto težnje za preobraćanjem drugih u sopstvenu veru, nekada se javlja pozitivna težnja za njenim autentičnim praktikovanjem. Stoga granični položaj nekada doprinosi očuvanju vere u njenom autentičnom vidu, mada postoji i tendencija da se disproportionalno veliki značaj prida njenim pojavnim, ceremonijalnim, istorijski nastalim oblicima i da se pod čistotom vere podrazumeva otpor svim oblicima inovacije.

2. 2. Situacija u Srbiji i okruženju: Istorijsko iskustvo Srbije i većine susednih zemalja svedoči o izrazito konfliktnom potencijalu prožimanja religije i nacije pod određenim okolnostima. Do pre oko samo dve decenije komunistička ideologija i sistem su potiskivali i religijsko i nacionalno iz javne sfere, pojačavajući tako od ranije postojeće tendencije njihovog poistovećivanja. Kada su krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka nestali ta ideologija i na njoj zasnovan sistem, u većini društava bivše Jugoslavije se dogodio „šok otkrivanja tradicije“, praćen nekritičkim preuzimanjem religijskog i nacionalnog nasleđa, takođe na veoma neizdiferenciran način. To je dovelo do masovnog jačanja religioznog odnosa prema naciji, uz istovremeno odsustvo autentične, predanjske religioznosti u širim krugovima stanovništva. Ponovno i naglo otkrivanje do tada potisnutog identite-

ta velikom broju ljudi je bilo potrebno radi što bržeg popunjavanja „ideološkog vakuuma“ stvorenog nestankom ideologije koja je duboko prožimala i osmišljavala društveni život. Takav pristup tradicionalnim identitetima, koji su, inače, nastajali tokom dugih perioda istorije, često je dovodio i do pre naglašavanja razlika među identitetski zasnovanim grupama i do ekstremizma.

Ovi procesi su bili samo intenzivirani nasilnim, oružanim raspadom Jugoslavije, kao dotadašnjeg državnog okvira u kome je živela većina stanovnika Zapadnog Balkana. Tadašnje oružane međunacionalne sukobe mnogi karakterišu i kao primer verskih konflikata, zanemarujući činjenicu da religijska komponenta nije bila dominantna u odnosu na etničku, već je bila duboko potisnuta, ako ne i izgubljena. Ovi ratovi se, štaviše, mogu okarakterisati i kao drastični primeri instrumentalizacije verske, ali i etničke pripadnosti radi ostvarivanja političkih i ekonomskih ciljeva.

Uprkos dramatičnim i tragičnim događajima iz prethodne decenije, Srbija je, kao i skoro sve zemlje u regionu, multietnička i multireligijska država, sa veoma složenom nacionalnom i verskom strukturom. Kao i u drugim takvim državama, bitna komponenta određivanja i religijskog i nacionalnog je odnos većine i manjine. Uprkos postojanju bogate komparativne prakse u demokratskim zemljama, treba biti svestan da univerzalno primenljivi i spasonosni koncept za rešavanje problema na tom polju ne postoji. Treba, međutim, razmatrati primere koje ta praksa pruža, kao i mogućnosti njihove primene u Srbiji, uz prilagođavanje konkretnim uslovima koji postoje u zemlji i potrebama ovdašnjeg društva. Pri analiziranju tih primera treba se rukovoditi određenim načelima koja jesu univerzalna za sva verski i etnički heterogena demokratska društva. Među tim načelima svakako je i potreba da većinska etnička i religijska grupa prema manjinama neguje i ispoljava solidarnost, uključujući i pružanje većih mogućnosti za društveni razvoj i napredak kroz primenu mehanizama pozitivne diskriminacije. Pozitivna diskriminacija je poželjna kako zbog uspostavljanja i jačanja poverenja i prevazilaženja posledica sukoba iz bliske prošlosti, tako i zbog činjenice da su u Srbiji ipak u izrazitoj većini pripadnici srpske nacije i pravoslavni vernici, pa po nekim sociološkim definicijama čak spada u rang monoetničkih država.

Primedbe na položaj i status verskih i etničkih manjina u Srbiji su uglavnom zasnovane na njihovoj zastupljenosti u relevantnim institucijama (npr. SANU) i na oceni da u zemlji preovlađuje etnifikovana i ekskluzivistička kultura. Prilično su česte i ocene da je slika o drugim nacijama, uključujući i susedne (npr. o Albancima i Hrvatima) i o njihovoj istoriji, koja se u javnoj sferi promovise putem školskog sistema i masovnih medija, pretežno negativna. Apeluje se da se takvo stanje prevaziđe aktivnostima na upoznavanju pripadnika različitih zajednica i promociji njihovog uzajamnog poštovanja.

Postoje, sa druge strane, stavovi da su i srpska nacija i pravoslavna vera u suštini izložene ugrožavanju i destruktiji u poslednja dva veka. Kao pozitivni antipod

tako opaženom stanju ističu se raniji periodi, pre svega srednjevekovna Srbija, uz isticanje argumenta da je u njoj i mnogim drugim zemljama tog vremena postojala mirna koegzistencija, pa i harmonija različitih vera i etničkih grupa. Probleme modernog vremena pripadnici ove škole mišljenja uglavnom pripisuju sekularizaciji religije, koja je u realnom životu najčešće pretvara u njenu suprotnost. Po njihovom shvatanju, povratak tradiciji u postkomunističkoj Srbiji je bio povratak već od ranije modifikovanoj veri i naciji, koje su se još tokom 19. i 20. veka udaljile od svoje suštine. Ovakvi stavovi su obično praćeni pozivima za povratak izvornim verski i etnički utemeljenim vrednostima.

2. 3. Situacija u medijima i školstvu u Srbiji: Javno informisanje i školstvo spadaju u polja na kojima crkve i verske zajednice mogu najefikasnije doprineti poboljšanju svojih međusobnih odnosa, i to na nivou velike većine samih vernika, a ne samo na vrhovima hijerarhija koji danas i inače prilično dobro saraduju. One mogu adekvatnim korišćenjem ovih mehanizama znatno doprineti i poboljšanju odnosa među etničkim zajednicama. U javnim debatama se mogu čuti, pogotovo od dela samih medijskih poslenika, tumačenja da se društvena uloga medija sastoji isključivo u istinitom, objektivnom i pravovremenom informisanju javnosti i da se njihova odgovornost time iscrpljuje. U javnosti, međutim, preovlađuju stavovi po kojima mediji treba i da štite interese društva, uključujući i pripadnike manjina, pogotovo u postkonfliktnim zemljama sa nestabilnim međureligijskim i međuetničkim odnosima, u koje Srbija još uvek spada. Oni po tom shvatanju treba da promovišu politiku priznavanja identitetski drugačijih kao društveno relevantnih, pošto realno stanje odnosa među društvenim grupama i njihovog položaja ne zavisi samo od njihove autopercepcije, već i od uzajamne percepcije, koja je u velikoj meri uslovljena medijskom slikom.

Usled problema sa kojima se, kao i većina ostalih društvenih aktera, suočavaju mediji u Srbiji kao tranzicionoj zemlji, poverenje javnosti u njih je na prilično niskom nivou, ali je njihov uticaj na javno mnjenje još uvek dosta jak. Tranzicija medija u Srbiji i okolnim zemljama, doduše, nije vezana isključivo uz stanje ovdašnjih društava, već i uz procese transformacije medijske scene na globalnom nivou. Poslednjih decenija već sam dramatičan porast broja informacija koje mediji prenose dovodi u pitanje mogućnost njihovog proveravanja, pa time i poverenje u njihovu istinitost. Među najupečatljivijim primerima negativnih posledica promena u medijskoj sferi na religijsku sferu društva svakako je odnos masovnih medija prema pojedinim verskim praznicima. Pri izveštavanju o Božiću se, na primer, u većini masovnih medija na Zapadu, pa i u nekim drugim delovima sveta, disproporcionalna pažnja posvećuje potrošačkoj groznici koja ga prati. Velika većina hrišćanskih teologa smatra da se time samo podržava komercijalizacija ovog značajnog praznika, koju smatraju pogubnom jer se njome falsifikuje sadržaj vere i promovise formalna religioznost lišena same vere. U Srbiji je čest slučaj da mediji pristupaju religijskim pitanjima sa isključivim fokusom na ulogu religije u nacionalnim tradicijama i na međureligijske sukobe. Ključni akteri, međutim, uključujući i same crkve i verske

zajednice, nemaju iskustva niti izgrađenih mehanizama za komunikaciju sa medijima i širom javnošću kako bi sprečili pomenute negativne tendencije.

Školski sistem više nema tako jak uticaj na formiranje svesti mladih generacija kao pre nekoliko decenija, ali ipak predstavlja jedno od najmoćnijih sredstava za dugoročno formulisanje i učvršćivanje osnovnih društvenih vrednosti. Uticaj školstva uglavnom nije toliko vidljiv i nametljiv kao medijski, ali je možda i jači od njega, s obzirom da je uloga medija informativna, a škole formativna. Nastavni planovi i programi, na žalost, nisu u potpunosti prilagođeni multietničkom i multireligijskom karakteru Srbije i Balkana, što školstvu onemogućava da adekvatno ispuni svoju ulogu u prevazilaženju posledica međureligijskih i međuetničkih sukoba iz bliže i dalje prošlosti.

2. 4. Primeri suživota u Srbiji: Već pominjane karakteristike Balkana kao graničnog pojasa religija u kome se prožimaju, ali i povremeno sukobljavaju crkve i verske zajednice i etničke grupe, u pojedinim delovima Srbije su posebno izražene, uz značajne lokalne specifičnosti.

U Sandžaku ili Raškoj oblasti se pripadnici islamske zajednice, koja je u ovoj oblasti većinska iako u Srbiji kao celini predstavlja izrazitu manjinu, susreću sa hrišćanstvom, pre svega pravoslavnim, ali i sa veoma malom katoličkom zajednicom. Sandžak je kroz najveći deo svoje istorije bio područje u kome se neguje i baštini multikulturalnost i multireligioznost. O tome svedoči mnoštvo sakralnih objekata koji su istovremeno i spomenici kulture - počev od Petrove crkve u Novom Pazaru 9. veka koja je najstariji pravoslavni hram na prostoru Srbije, preko manastira Sopoćani iz 13. veka, do džamija iz 15. i 16. veka.

Međuverski i međuetnički odnosi koji su u ovoj oblasti krajem 20. veka bili primetno bolji nego gotovo na celoj teritoriji bivše Jugoslavije, živ su primer potencijala za suživot koje pružaju mnogi elementi samih verskih učenja¹. Uprkos pojedinim istorijskih perioda obeleženih progonima i zločinima sa obe strane, u tradiciji naroda na prostoru Sandžaka je, bez obzira na versku pripadnost, prevladalo zajedničko izgrađivanje mira i tolerancije. Danas pripadnici različitih etničkih i verskih zajednica ovde nalaze zajednički jezik u svim bitnim aspektima društvenog života, uprkos skorašnjih burnih događaja u bliskom okruženju (Bosna i Hercegovina 1992 – 1995. godine, Kosovo i Metohija 1998 – 1999. i kasnije). Izrazitu većinu islamskih vernika u Sandžaku čine Bošnjaci, pa se u Srbiji često olako izjednačava islamska verska sa bošnjačkom etničkom pripadnošću, ali u Srbiji živi i značajan broj muslimana koji pripadaju drugim narodima – Albanaca, Roma i drugih.

Na nivou cele Srbije, a pre svega unutar samog Sandžaka, poslednjih godina su izraženi žestoki sporovi unutar same Islamske zajednice, koji nekada izazivaju čak i akte nasilja među vernicima, a rezultirali su i formiranjem paralelnih verskih hijerarhija. Ovi sporovi su izazvali oštru polarizaciju u javnosti, ne samo među islamskim vernicima. Među pitanjima koja su aktuelizovana tim povodom su odnos države

(pre svega Ministarstva vera ali i drugih organa) prema internim, verskim sporovima unutar crkava i verskih zajednica, njena neutralnost i ravnopravan tretman svih crkava i verskih zajednica u takvim slučajevima, kao i stav ostalih (pre svega većih) crkava i verskih zajednica prema takvim sporovima unutar jedne od njih i pitanje njihove međusobne solidarnosti.

U od Sandžaka geografski najudaljenijem delu Srbije, u Bačkoj, pripadnici mnogobrojnih verskih i etničkih zajednica takođe mirno koegzistiraju, uz neke izuzetke koji nisu strateški narušili mir na ovom prostoru ni u vreme krvavih identitetski inspirisanih sukoba, takođe u bliskom okruženju (susedni delovi Hrvatske 1991 – 1995. godine). U Subotičkoj biskupiji Katoličke Crkve, koja obuhvata prostor Bačke, prisutan je fenomen izrazite etničke heterogenosti njenih vernika. Po većini sveštenika i vernika se time postavljeni izazovi uspešno prevazilaze, pa se univerzalna i partikularne pripadnosti uglavnom pozitivno prožimaju. Biskupija je službeno četvorjezična, jer se pored latinskog u bogoslužjenju kao liturgijski jezici ravnopravno koriste hrvatski, mađarski, slovački i nemački. Ovakvo prilično zahtevno rešenje je Katolička Crkva primenila u Subotičkoj biskupiji kako bi najveći deo njenih vernika mogao da sluša bogoslužjenje na maternjem jeziku, mada postoji samo nekoliko župa u kojima su sva ova četiri jezika u upotrebi. O multietničkom karakteru bačkih katolika izvanredno u praksi svedoče župe Odžaci i Apatin, gde među njima ima Hrvata, Nemaca, Mađara, Slovaka, Roma, pa i nekoliko Srba. Verske službe (Liturgija, Bogoslužje, sveta Misa – Euharistija, podjeljivanje Sakramenata i ostale) se nekada služe na pet ili čak šest jezika, a retko se dešava da im prisustvuju pripadnici manje od četiri naroda. Sveštenici se pri izboru jezika svake konkretne službe, ukoliko poseduju znanje svih pomenutih jezika, koriste svojom duhovnom razboritošću i željom da u granicama mogućnosti svima prenesu poruke Jevanđelja i versku pouku na njihovom sopstvenom jeziku.

U tako etnički heterogenoj sredini kao što je Bačka, velika je odgovornost dušebrižnika (sveštenika) i crkvenih velikodostojnika da odgajaju vernike u duhu primata duhovne nad nacionalnom pripadnošću, tj. primata rasta i jačanja u veri nad nad težnjama da se na nekom od pomenutih jezika češće obavlja Bogoslužje. U Subotičkoj (Bačkoj) biskupiji su pored iskustava suočavanja sa etničkom raznolikošću unutar same Katoličke Crkve, stečena i bogata iskustva razvijanja bliskog odnosa sa Bačkom eparhijom Srpske Pravoslavne Crkve i sa ostalim hrišćanskim crkvama, pa i ostalim verskim zajednicama čijih vernika u ovom regionu ima veoma malo.

Pored aktivnosti samih crkava i verskih zajednica na očuvanju mirnog suživota i dobrih međureligijskih i međuetničkih odnosa, očuvanju mira na ovim prostorima su doprineli i mnogi objektivno postojeći nereligijski činoci, pre svega političkog i geografskog karaktera. To svedoči o ipak ograničenom uticaju religije i vere na celinu društvenog razvoja, kako pozitivnog tako i negativnog, što se često zaboravlja, naročito u pokušajima nalaženja krivaca za izbijanje oružanih sukoba.

3. PREPORUKE ZA POBOLJŠANJE STANJA NA POLJU MEĐURELIGIJSKIH I MEĐUETNIČKIH ODNOSA U SRBIJI

S obzirom na značaj tema vezanih za religijsku i etničku pripadnost u novijoj istoriji Srbije i okolnih zemalja, potrebno je, po definisanju ključnih izazova na tom polju, formulisati i što konkretnije preporuke odgovarajućim akterima, kako bi im se pomoglo da na te izazove adekvatno odgovore. Preporuke treba da budu usklađene sa vizijom postepenog, ali i postojanog razvoja ka društvu harmoničnih odnosa među verskim i etničkim grupama.

3. 1. Uvođenje i razvijanje prakse institucionalizovanog i kontinuiranog dijaloga: Neophodni preduslov i jedno od najefikasnijih sredstava za poboljšanje međureligijskih i međuetničkih odnosa u Srbiji kao izrazito pluralnoj državi u periodu demokratske tranzicije je dijalog među crkvama i verskim zajednicama, legitimnim predstavnicima etničkih zajednica, nadležnim organima vlasti i svim drugim relevantnim i zainteresovanim akterima. Dijalog treba shvatiti kao autentičnu, otvorenu, poštenu i konstruktivnu raspravu o relevantnim i što konkretnijim pitanjima i problemima. Dijalog treba voditi sa ciljem da se otvorena pitanja i problemi razreše na opšte dobro svih učesnika i društva u celini. U njemu treba da učestvuju relevantni i kompetentni predstavnici svih društvenih struktura i aktera, a naročito donosioci odluka i ostali predstavnici zainteresovane javnosti.

Akteri dijaloga treba da otvoreno iznose probleme, uz svest o realnom kontekstu u kome se oni javljaju, ali i da u drugi plan stave svoje pretenzije na donošenje vrednosnih sudova. Ovako shvaćen dijalog treba da postane redovan vid komunikacije za razmenu mišljenja, ideja i primera dobre prakse, koji treba institucionalizovati i kontinuirano voditi na svim nivoima i sa svim akterima društva. U sferi međureligijskih i međuetničkih odnosa u Srbiji kao delu balkanskog regiona, do skora pogođenog identitetski zasnovanim sukobima, dijalog treba usmeriti ka smanjenju i prevazilaženju još uvek postojećih napetosti u pojedinim sredinama i prevenciji nastanka novih, ka prepoznavanju i afirmaciji zajedničkih vrednosti i osnaživanju poštovanja prema partikularnim vrednostima drugoga i drugačijeg. U Srbiji je takvu vrstu dijaloga naročito bitno uspostaviti između tradicionalnih crkava i verskih zajednica i velikog dela nevladinog sektora, pošto je njihova dosadašnja komunikacija uglavnom bila svedena na međusobne javne optužbe, uz obostrano zanemarivanje činjenice da je svačiji identitet u društvu delimično određen i stavovima drugih.

Za uspešan dijalog, za čiju ostvarljivost postoje brojni primeri i u Srbiji i van nje, neophodno je da budu ispunjeni određeni uslovi i stvorena odgovarajuća atmosfera. Učesnici u dijalogu bi trebalo da jedni druge dobro upoznaju, uz svest da ne postoji negativno znanje, ali da postoje predrasude koje su u suštini odsustvo znanja. Za interreligijski dijalog je veoma bitno da njegovi učesnici sami imaju visoko razvijenu religijsku svest i da budu duboko ukorenjeni u sopstveno religijsko nasleđe, kako bi mogli da oblikuju i drugima šalju poruke koje iz njega suštinski izviru.

Svi učesnici dijaloga treba da odustanu od eventualne namere da sopstveno shvaćanje ostalima nametnu kao savršeno. Potreban je realizam pri formulisanju ciljeva dijaloga i očekivanja od njega, koji treba da budu što konkretniji. Ukoliko ne postoji realna mogućnost ostvarivanja strateških pomaka, treba voditi dijalog o malim, ali u pravom smeru usmerenim koracima u realnom životu. Prava i obaveze svih učesnika u samom dijaloškom procesu, ali i u širem društvenom kontekstu u kome se on odvija, moraju biti potpuno jednaka. Jedini izuzetak bi trebalo da bude podrška manjinskim crkvama, verskim zajednicama i etničkim grupama od strane većinskih, koje treba same da budu inicijatori takvog pristupa, uključujući i pojedine oblike pozitivne diskriminacije. Formalna pravila i procedure dijaloga treba da budu unapred poznati i jasni uz izbegavanje improvizacija.

Sa ciljem pospešivanja dijaloga crkava i verskih zajednica sa ostalim akterima treba formirati *međureligijsko telo* koje bi, organizujući i sprovodeći redovni, institucionalizovani dijalog među samim crkvama i verskim zajednicama, omogućilo i njihovu lakšu komunikaciju sa javnošću, predstavnicima etničkih zajednica, medijima, NVO i vlastima na svim nivoima. Tako strukturisana komunikacija bi mogla da pomogne pravovremenom protoku stavova između različitih aktera i njihovom upoznavanju sa stavovima drugih. Bitni društveni problemi, uključujući i nove izazove koje donose procesi tranzicije i globalizacije, mogli bi tako da budu pravovremeno prepoznati i na njih bi se moglo efikasnije reagovati, uz manji rizik od razdora i sukoba. Dogovori postignuti u okviru takve komunikacije bi samom činjenicom da su postignuti na javan i institucionalizovan način bili u određenoj meri obavezujući, makar i nemali pravnu snagu. Crkve i verske zajednice treba da javno prepoznaju potrebu za vođenjem ovakve vrste dijaloga, da iniciraju njegov početak i da preuzmu odgovornost za sprovođenje te inicijative. Potreban je i intenzivan dijalog unutar samih crkava i verskih zajednica, pogotovo između vrhova verskih hijerarhija i sveštenstva i vernika na terenu.

3. 2. Prepoznavanje i promocija Balkana kao mesta susretanja velikih religija i iskorišćavanje potencijala takvog statusa: Crkve i verske zajednice, predstavnici etničkih zajednica i svi ostali relevantni akteri na polju međureligijskih i međuetničkih odnosa treba da prepoznaju i promovišu u domaćoj i stranoj javnosti region Balkana kao svojevrsni prostor mnogovekovnog susretanja tri objavljene religije. Tako izgrađenu i plasiranu sliku o ovom regionu treba da stave u funkciju punog i kreativnog korišćenja potencijala koji iz takvog položaja proizlaze, pre svega za izgradnju mostova i veza među religijama, nacijama i kulturama. Njihovo prezentovanje ovdašnjih iskustava suživota treba da ponudi i mogućnosti za rešavanje identitetski zasnovanih konfrontacija u nekim drugim delovima sveta. Treba, takođe, da ukazuju i na rizike koje položaj Balkana nosi, kako bi se što uspešnije razradili i primenjivali mehanizmi za sprečavanje novih tragičnih sučeljavanja na verskoj i etničkoj osnovi i zloupotrebe tih oblika identiteta, kako na samom Balkanu tako i u delovima sveta koji imaju ili mogu imati slične probleme.

Oni treba da kao pozitivan izazov i podsticaj za saradnju doživljavaju i promovišu činjenicu da se sve tri objavljene religije na Balkanu susreću i prožimaju na svojim

rubnim područjima i da na nju daju adekvatne odgovore. Treba da u svojim redovnim aktivnostima – bogoslužbenim, obrazovnim, manifestacionim, medijskim, diplomatskim itd. – ublažavaju i suzbijaju rizike i opasnosti svojstvene graničnim pojasevima: fanatizam, fatalizam, strah od drugog, kadrovske deficite koji često rezultiraju nekompetentnošću, religiozni nacionalizam itd. Na taj način položaj u graničnom pojasu može postati prednost, ali je za to nužan i aktivno dobronameran stav religijskih centara koji treba da budu svesni autentičnih potreba svojih vernika u graničnim područjima i pomognu im da prevaziđu svoje specifične probleme.

3. 3. Uloga masovnih medija i školskog sistema: Mediji treba da pokazuju posebnu osetljivost, profesionalizam i odgovornost u izveštavanju o verskim i etničkim zajednicama. Treba da izbegavaju senzacionalistički pristup i fokusiranje isključivo na međuetničke i međuverske incidente. Ova problematika treba da se javnosti prezentuje u duhu dobronamernosti, solidarnosti i potrebe da se dobro upozna, razume i pozitivno prihvati drugi, jer je to preduslov za uspešnu demokratizaciju i za ostvarivanje verskih i ljudskih prava. Mediji bi trebalo, makar i po cenu razočarenja dela publike, da prezentuju i pozitivne činjenice koje nisu toliko medijski atraktivne kao sukobi. U te činjenice spada smanjenje broja verski i etnički motivisanih sukoba i netrpeljivosti u odnosu na prethodni period, kao i pojačan intenzitet i pozitivni efekti međureligijskog i međuetničkog dijaloga i saradnje. Već pomenuto Međureligijsko telo bi pored iniciranja i sprovođenja dijaloga trebalo i da koordinira nastupe u javnosti crkava i verskih zajednica, da kroz obrazovne i debatne aktivnosti uvodi novinare svih medija u religijsku problematiku, a da novinare verskih medija uvodi u najnovija svetska iskustva u funkcionisanju savremenih medija. Profesionalno osnaživanje verskih medija je posebno značajno, jer njihova uspešna saradnja sa kolegama iz drugih medijskih kuća može biti odličan put za premošćavanje postojećeg jaza između crkava i verskih zajednica i dela ostalih društvenih aktera.

Obrazovni sistem treba da u planove i programe verske nastave, ali i drugih identitetski relevantnih predmeta (jezik i književnost, istorija, muzička i likovna umetnost i sl.) još intenzivnije unosi pozitivne sadržaje, koji bi trebalo da uvažavaju i afirmišu versku i etničku raznolikost Srbije. Trebalo bi svakako da se iz planova i programa isključe postojeći sadržaji diskriminatornog karaktera, kao i oni koji doprinose stvaranju i održavanju negativnih stereotipa.

3. 4. Uloga građanskog društva, vlasti i ostalih aktera: Nevladine organizacije i ostali akteri građanskog društva treba da nastave, podstiču i iniciraju pozitivne promene na demokratizaciji društva, osnaživanju i zaštiti ljudskih prava uključujući i verska, na promociji međureligijske i međuetničke tolerancije i suživota, na izgradnji mira i razrešavanju i prevenciji konflikata.

Vlasti na državnom i na ostalim nivoima, treba da u cilju poboljšanja međureligijskih i međuetničkih odnosa imaju ravnopravan pristup prema svim crkvama i verskim zajednicama i etničkim zajednicama i da im omogućuje jednake šanse, kroz adekvatan zakonodavni okvir i primerene institucije. Državne insti-

tucije nadležne za religijska i pitanja vezana za religiju treba da povećaju efikasnost i ažurnost svog rada. Same crkve i verske zajednice treba da se oslanjaju na pomoć države samo u oblastima u kojima same ne mogu rešiti određene probleme. Treba pronaći polja na kojima je saradnja vlasti sa crkvama i verskim zajednicama logična i poželjna, a zatim je i što efikasnije realizovati uz obostran dobronameran i iskren pristup. S obzirom da se svi ovi akteri u suštini bave čovekom i njegovim potrebama, humanitarni rad je svakako jedno od takvih polja za saradnju.

3. 5. Negovanje autentičnih religijskih vrednosti: Crkve i verske zajednice treba da sopstvenim vernicima, pa i široj zainteresovanoj javnosti, jasno predstavljaju autentične religijske vrednosti i podvuku njihovu razliku u odnosu na društveni, institucionalni i identitetsko-običajni okvir koji ih je tokom istorije u određenoj meri obeležio. Kao jedan od najvažnijih uzroka nastanka tog okvira, koji je suštinski nereligioznog karaktera iako se od velikog dela javnosti, pa i vernika doživljava kao jedan od bitnijih aspekata vere, treba podvlačiti čestu sekularizaciju verskih učenja tokom moderne epohe. Osvetljavanje upliva sekularističkog pogleda na svet na oblikovanje religiozne svesti može samo pomoći autentičnosti svedočenja vere, a samim tim i njegovim efektima. Među osnovnim zadacima vernika i sveštenih lica je zato stvaralačko očuvanje sopstvenog religijskog nasleđa i njegove suštine, tj kreativna revitalizacija izvornih religijskih zaveta. Tradicija koja obeležava to nasleđe samo na taj način može odigrati pozitivnu, a ne ograničavajuću ulogu.

Među poljima na kojima bi trebalo dodatno edukativno delovati su i razjašnjenje razlika između religije i vere, humanistički aspekt religijskih učenja čija je osnovna vrednost uvek čovek, kao i odnos religijskih učenja prema ljudskoj slobodi, često zanemarivan od strane zastupnika pojedinih autoritarnih političkih pokreta i režima. Treba informisati šire krugove vernika i ostale javnosti o činjenici da odgovornost za verske sukobe ne leži na religijskim učenjima, već u izneveravanju i zanemarivanju temeljnih religijskih vrednosti i načela kroz praksu onih koji sebe određuju kao religiozne. Treba nedvosmisleno objasniti da se ta praksa zasniva na težnji prema svođenju religijskih univerzalnih vrednosti na partikularne, etničke i ostale, kao i na funkcionalnom razumevanju religijskih verovanja kao sredstva za ostvarivanje nekih drugih ciljeva, umesto kao vrhunskog cilja po sebi.

Vernike treba upućivati u poželjnost dijaloga sa drugima i drugačijima i prihvatanje njih kao društveno relevantnih i ravnopravnih, pozivati ih da budu spremni na priznavanje i upoznavanje vlastitih slabosti i grešaka, ali i jačati njihovu svest o sopstvenom religijskom poslanju. Važno je i pozvati ih na izbegavanje verskog fanatizma i isključivosti i na afirmaciju zajedničkih vrednosti i opšteg dobra za koje treba da se zauzimaju zajedno sa vernicima drugih crkava i verskih zajednica. Ovim putem crkve i verske zajednice treba da doprinesu formiranju svojih vernika kao kompletnih ličnosti koje istinski, a ne samo formalno žive svoj poziv, u punom smislu reči svedoče svoju veru i van sakralnih objekata i ne samo tokom verskih obreda.

Takvu ulogu treba da preuzmu i legitimni predstavnici etničkih zajednica kada su u pitanju autentične vrednosti njihovih kultura i odnosi sa drugim zajednicama. Treba da kod pripadnika svoje grupe razvijaju svest o sopstvenom identitetu, koja uz respekt prema specifičnostima vere, kulture i tradicije drugih može da omogući uvid u zajedničke interese građana Srbije, naročito njenih verski i etnički pluralnih regiona. Razlike se moraju shvatiti kao realnost koja ne sme biti uzrok sukoba i nepeljivosti, već kao komparativna prednost pojedinih sredina.

Beogradska otvorena škola i Hrišćanski kulturni centar organizovali su uz podršku Delegacije Evropske Komisije u Srbiji konferenciju „Crkve i verske zajednice i građansko društvo za osnaživanje ljudskih prava i demokratije u Srbiji“. Konferencija je održana u Vrnjačkoj Banji od 25. do 28. marta 2009. Inicijalna verzija ovog dokumenta nastala je na osnovu izlaganja i rasprava u okviru radne grupe koja se bavila temom „Religija i etnički identitet – univerzalno i partikularno u realnom svetu“. Moderator radne grupe je bio msgr. dr Andrija Kopilović, a uvodničari prečasni mr Mirko Štefković, g-din. Tomislav Žigmanov, prečasni Jakob Pfeifer i mr Hajrudin Balić.

Ovaj predlog za praktičnu politiku je izrađen uz finansijsku podršku Evropske Unije. Za sadržaj ovog predloga za praktičnu politiku je odgovorna isključivo Beogradska otvorena škola i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da izražava stavove Evropske Unije.

This policy paper has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this policy paper are the sole responsibility of the Belgrade Open School and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.